

З. І. ЗАЙЦЕВА (Чернівці)

МИРОН КОРДУБА Й УКРАЇНСЬКІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА *

Мирон Кордуба належить до покоління української інтелігенції рубежу ХІХ—ХХ ст., представники якого, покидаючи дім своєї, як правило, священницької родини, ставали на шлях світського служіння народу, збереження й розвитку національної культури. У душі вимог часу, вони, по-перше, отримували університетську освіту й динамічно урбанізувалися. По-друге, із студентських літ пробували себе у літературній творчості та науці. Більшість перевагу віддавала науці, справжній культ якої склався серед української інтелігенції з 90-х рр. ХІХ ст. до початку Першої світової війни. У той час створюються українські наукові товариства, засновуються періодичні збірники наукових праць, видається фахова та науково-популярна література, формується коло вчених, яке стало кістяком майбутньої Академії наук.

* * *

М. Кордуба народився у с. Острів на Тернопільщині в сім'ї священника Михайла Кордуби 2 березня 1876 р. Після закінчення Львівської академічної гімназії 1893 р. вступив до Львівського університету. Тут він слухав лекції з історії, географії та філософії, відвідував історичний семінар М. Грушевського, який з осені 1894 р. очолив кафедру історії України. Навчаючись два роки у Львівському університеті, він слухав лекційні курси професорів І. Шараневича “Історія Австро-Угорської монархії”, К. Войцехівського “Історія Австрії”, Л. Фінкеля “Епоха хрестових походів”, дисципліни загальноосвітнього характеру, відвідував семінар І. Шараневича з історії Австрії та М. Дембінського — із загальної історії.

У 1895—1898 рр. М. Кордуба продовжував навчання у Віденському університеті. Там він прослухав 20 університетських курсів, працював у семінарах професорів Г. Цайсберга і М. Бюдінгера¹. Результати семінарських студій публікував в австрійських історичних наукових часописах, “Записках НТШ”, у виданні Польського історичного товариства “Kwartalnik Historyczny” (Краків).

В листах з Відня до М. Грушевського Мирон Кордуба писав, що найбільший інтерес у нього викликають лекції з палеографії, дипломатики й історії християнства². Загалом його листи з Відня до М. Грушевського³ свідчать про їх тісну й плідну співпрацю. Це спілкування сприяло збереженню інтересу у молодого дослідника до української історії й у віденський період навчання. В історичних семінарах Віденського університету він опрацьовував спочатку тему ранньослов'янської держави Само на території сучасної Угорщини, згодом — Галицького князівства. М. Грушевський

* В основу статті покладений виступ на науковій конференції “Мирон Кордуба — вчений, педагог, громадянин”, що відбулася 23 березня 2001 р. у Львові до 125-річчя від дня народження вченого.

рекомендував йому літературу, давав у користування книги зі своєї бібліотеки, зокрема праці професора Новоросійського університету І. Линниченка, власні праці з історії Київської землі, з бібліотеки львівської “Просвіти” — праці професора Харківського університету М. Сумцова та інших східноукраїнських учених. Листи висвітлюють перипетії підготовки та захисту М. Кордубою дисертації на присвоєння ступеня доктора філософії, підготовленої з теми “Історія і відносини у Галицькому князівстві до XIII ст.”, уточнюють уявлення про тогочасну історичну освіту, діяльність наукових інституцій — кафедр, факультетів, семінарів, інститутів.

М. Кордуба рано пробував себе на літературній ниві. Його оповідання “Виправа на золоте руно” було опубліковане в 1895 р. у “Неділі” — літературному додатку до чернівецького українського часопису “Буковина”. Того ж року вже з іншим оповіданням він брав участь у літературному конкурсі, який проводила львівська “Зоря”. Інші літературні твори з життя селян та інтелігенції друкувались у “Буковині” та “Ділі”. Про літературні вправи М. Кордуби схвально відгукувались І. Франко та О. Маковей. Упродовж 1895—1898 рр. він опублікував дев’ять белетристичних творів⁴. У його літературно-критичному доробку є рецензії на історичні повісті О. Маковея “Ярошенко” (1906) й О. Назарука “Князь Ярослав Осмомисл” та літературознавчу працю Богдана Лепкого “Начерк історії української літератури” (1909).

М. Кордуба пробував себе і як перекладач. У Львівському архіві зберігається рукопис перекладу частини “Фауста” Гете обсягом 32 аркуші. Готовий він був узятися й до перекладу роману Л. Толстого “Воскресение” для “Літературно-наукового вістника”, практикував переклади для австрійських видавництв⁵.

Письменником Мирон Кордуба не став, однак публіцистикою й редакторською справою час від часу займався впродовж усього життя. У Чернівцях, де він у 1900—1919 рр. працював професором гімназії, редагував чернівецькі “Читальню” (1912) й “Україну” (1914), інші популярні видання. З його передмовою та коментарями вийшло друге видання “Короткої історії козаччини” В. Антоновича.

М. Кордуба був плідним публіцистом. Його кореспонденціям притаманна спостережливість й аналітичність. Перебуваючи восени 1907 р. у Москві, він підготував цікавий для галицької молоді нарис з життя українських студентів Московського університету та Вищих жіночих курсів. Для буковинського читача М. Кордуба готував огляди національно-культурного життя. В них він не оминав діяльність українських наукових інституцій, спеціально зупинявся на роботі відомого в Буковині НТШ та майже невідомого там Українського наукового товариства у Києві (УНТ). До останнього у різний час були причетні чернівчани Зенон Кузеля та Степан Смаль-Стоцький. Широку публіцистичну роботу він проводив у період Першої світової війни. Публіцистичний спадок ученого-історика позбавлений кабінетно-теоретичного характеру, він оперує фактами й подіями, в які був втягнений сам, або мав можливість спостерігати. Письменницька й журналістська діяльність М. Кордуби отримала визнання колег-фахівців. У 1937 р. львівське Товариство українських письменників та журналістів ім. Івана Франка обрало його своїм членом.

Як історика М. Кордубу цікавила широка проблематика, але формувалася й став він, за висловом Я. Серкіза, “плугатарем національної історії”⁶. Наставником його перших кроків у науці був М. Грушевський. Особисте знайомство студента М. Кордуби й професора М. Грушевського відбулось у середині жовтня 1894 р. у Львові при посередництві О. Барвінсь-

кого, який був близьким родичем Мирона Кордуби. Про цю першу зустріч з людиною, яка ввела його у коло проблематики української історіографії, М. Кордуба згодом писав, що його перше враження від особи Грушевського зовсім не відповідало тому образу, який склався у нього до особистого знайомства. “Низький, худощавий, з незвичайно буйною бородою, нервозним способом говорення, він з вигляду зовсім не подобав на ті типи університетських професорів, які я привик зустрічати на львівським терені. Мене представили професорові як його майбутнього ученика, та вже титул “товаришу”, з яким він до мене звернувся, звучав для мене з уст університетського професора непривично й бентежив мене”⁷. “Товариш” — як звернення побутувало серед східноукраїнської інтелігенції між колегами, причетними до однієї справи. В українському академічному середовищі Галичини таке звертання вживалося й у 30-ті рр. Учасник тодішнього історичного семінару при НТШ О. Домбровський згадує, що “аналогічно до поведінки М. Грушевського, І. Крип’якевич все назагал звертався до мене, а також до студентів — учасників Семінару через “пане товаришу”, нагадуючи не раз з усмішкою, що й Грушевський звертався до своїх учнів і співробітників у той же спосіб”⁸.

Не торкаючись питання про достатність підстав для зарахування М. Кордуби до історичної школи М. Грушевського, а деякі з них (в основному формального характеру) стали предметом дискусії на науковій конференції у Львові у жовтні 1994 р.⁹, зазначимо, що школу бібліографічного, археографічного й методологічного тренінгу видатного вченого він пройшов.

Шлях М. Кордуби до самостійних наукових досліджень лежав через діяльну участь у наукових товариствах і насамперед у Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ). Йдеться не лише про вагомість товариства у формуванні М. Кордуби як дослідника з певним спрямуванням наукових інтересів на українську тематику, а й про неабияке значення стипендіальної та гонорарної підтримки. Попри те, що допомога була вельми невеликою й майже символічною, за складних матеріальних обставин вона набирала екзистенційного значення для вченого.

До НТШ М. Кордуба вступив 1895 р. Слід зазначити, що його членство у цьому Товаристві часто датують 1903 р., але з липня цього ж року він увійшов до категорії дійсних членів НТШ. Членство ж М. Кордуби у Товаристві з 1895 р. підтверджує запис у “Книзі обліку членів НТШ” та сплачені ним внески за 1895—1896 рр.¹⁰ У 1896 р. початкуючий науковець вперше виступив з доповіддю на засіданні Історико-філософської секції Товариства.

На той же час припадає вихід перших публікацій М. Кордуби у “Записках НТШ”. У 1895 р. бібліографічний відділ цього видання вмістив шість його рецензій. Серед рецензованих праць бачимо статті професорів Варшавського університету І. П. Філевича “Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки” та К. Я. Грота “Мадьяры и славяне въ прошлом”, монографію Густава Стракоч-Грасмана “Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242” / “Вторгнення монголів у Центральну Європу в 1241 та 1242 рр.” (Інсбрук, 1893) і другий том монографії Д. І. Яворницького “Історія Запорозжських козаків” (1895, Санкт-Петербург).

Про час, коли НТШ на практиці перетворювало свої “Записки” у регулярний часопис з усіма атрибутами наукового видання, М. Кордуба згадував: “Нас, своїх студентів, професор зтягнув до рецензійного відділу. Зразу се нам видалося дивним, бо не почували за собою відповідного під-

готовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довір'я в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила, і т. ін. Вислухавши терпеливо устного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути більшу увагу на ту або іншу точку й кінчив: “А тепер товаришу, пробуйте все те написати”. Так поробив із нас 18—20-літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у “Записках”¹¹.

Цікаво, що аналогічний спосіб організації літературної критики, яка перебуває нині, на думку літераторів, у кризовому стані, висловився на разі професіональний літературний критик Михайло Бриних: “З недавніх пір я почав оголошувати теорію про те, що критиком повинна бути людина максимум до 25 років, поки ще не встигла перезнайтися з об'єктами своїх писань”¹². На його думку, це дасть змогу рецензентам і критикам оцінювати текст, а не автора. Так чи інакше, але такий варіант в історіографічній практиці був апробований М. Грушевським на рубежі XIX—XX ст.

У наступному, 1896 р. для бібліографічного відділу “Записок НТШ” М. Кордуба подав ще шість заміток на праці російських, польських та австрійських авторів. Для відділу “Наукова хроніка” цього ж часопису анонсував 15 німецькомовних етнографічних розвідок Р. Ф. Кайндля, присвячених гуцулам, галицьким і буковинським русинам та липованам¹³, проаналізував причетні до українознавчої тематики публікації журналів “*Zeitschrift für österreichische Volkskunde*” (Відень-Прага), “*Byzantinische Zeitschrift*” (Відень) та ін.

Розуміючи складність, а часто й безвихідь матеріального стану студентів і необхідність підтримки найталановитіших з них, М. Грушевський започаткував у НТШ окремий стипендіальний фонд, в основу якого поклав свій гонорар за редагування вже виданих томів “Записок НТШ”. У 1897 р. М. Кордуба отримав з цих коштів стипендію у розмірі 100 злотих. Для порівняння зазначимо, що державна стипендія у Віденському університеті для студентів, які складали іспити на старших курсах “з відзнакою”, становила 460 злотих¹⁴. Її призначали вкрай рідко й вибірково. Причина відмови у наданні університетської стипендії, як це було у випадку з М. Кордубою в 1897 р., могла не пояснюватися. Всі надії покладалися на допомогу від НТШ, і він був готовий узяти у Товаристві позичку під 5 відсотків, щоб завершити навчання у Відні.

Майже чотири роки, за пропозицією голови НТШ Грушевського, Кордуба готував огляди західноєвропейської літератури з незвично широкого галузевого реєстру — від політичної історії до історії літератури й мистецтва, а також праць з історіософії, методології історії та спеціальних історичних дисциплін. Перший “Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки” був вміщений у XXII томі (Кн. II. — 1898) “Записок НТШ”, останній — у XXXIX томі (Кн. I — 1901). Ця своєрідна панорама історичних і гуманітарних досліджень у Європі, а її згодом продовжували вести інші учні М. Грушевського, репрезентувалася “Записками НТШ” як інтелектуальний виклик українським ученим.

Кілька історичних розвідок (“Перша держава слов'янська”, “Участь Данила у битві під Крессенбрунном”), підготовлених М. Кордубою у семінарах Віденського університету, були опубліковані в німецькомовному виданні “Етнологічні повідомлення з Угорщини” й одночасно у “За-

писках НТШ” за 1896 р. Інші ранні праці — дослідження з історії Галицького князівства, ілюстрований рукопис про орнамент писанок Галицької Волині — Кордуба, за порадою Грушевського, який піклувався про наукову пріоритетність публікацій НТШ, подав лише до видань Товариства.

Інтенсивна праця М. Кордуби у студентські роки разом з аналогічною працею інших учнів М. Грушевського розсіювала сумніви багатьох стосовно шансів широкого наукового руху на галицькому ґрунті. Приміром, І. Франко, який добре знався на галицькій ситуації з українською науковою автурою, торкаючись труднощів її формування для забезпечення регулярного видання “Записок НТШ”, як передумови майбутнього перетворення Товариства в Академію наук, незадовго до описуваних нами процесів, вважав “се діло мертворождением і не ведучим до цілі вже хоч би для того, що українці не посміють друкувати за границею своїх праць з підписами, а з колекції псевдонімів яка ж академія наук?”¹⁵. І. Франко, як бачимо, робив ставку на східноукраїнський науковий потенціал маститих учених. Грушевському ж вдалося дати дорогу у науку молодим, які підтримали справу, розпочату старшою генерацією науковців обох українських теренів. Загалом НТШ, як осередок національної культури, розвивалося інтелектуальними й матеріальними ресурсами усієї України.

Молодому науковцю Кордубі притаманне напрочуд ясне розуміння суті боротьби у НТШ, яка мала місце у процесі остаточного перетворення його в наукове. Торкаючись час від часу цих питань, студент Кордуба зазначає, як важливо “не допустити людей неграмотних до впливу”, “як мало члени Товариства ім. Шевченка кваліфікуються на членів Товариства **наукового**” (йдеться про загальні збори НТШ у грудні 1896 — січні 1897 рр., які змінили керівний склад Товариства) й нарешті — “піна зникне, коли у Товаристві вийде на перше місце не реклама й убоге політиканство, а наука”¹⁶. В особі М. Кордуби М. Грушевський завжди мав прихильника у тій боротьбі, яка ще не раз спалахувала в НТШ на ґрунті політичної заангажованості, амбіцій наукового чи організаційного гатунку його членів.

З 1900 р. починається чернівецький період у житті М. Кордуби, що затягнувся до 1918 р.¹⁷ У силу яких обставин перспективний дослідник став професором у одній з гімназій Чернівців? М. Кордуба змушений був залишити Відень, скласти кілька “державних” іспитів у Чернівецькому університеті на право викладання у гімназії й приступити до виконання обов’язків спочатку помічника учителя гімназії, а згодом учителя, або — за тодішньою лексикою — професора гімназії.

Такий хід справ ішов у розріз з ще недавніми мріями й планами, які виключали роботу в гімназії. Ймовірна “суплентура при гімназії мені сильно не по нутру, так як я у ярмо цілої бюрократії гімназійної не можу допасувати своєї шії”, — писав він М. Грушевському з Відня восени 1896 р. після першого навчального року у Віденському університеті. Занурившись у наукову працю, він бачить себе найближчим часом при бібліотеці або архіві¹⁸. Тому по закінченні терміну навчання у Віденському університеті М. Кордуба шукає можливостей професіоналізуватися в історичній науці. Він залишається працювати у бібліотеці Віденського університету, причому спочатку без оплати, сподіваючись отримати стипендію для габілітації. Робота бібліографом у бібліотеці дає можливість йому готувати рецензійні огляди західноєвропейської літератури для “Записок НТШ” та працювати, як він пише М. Грушевському, “коло габілітації”.

Підготовка до габілітації передбачала складання комплексу усних іспитів, захист наукової роботи й затвердження кандидата у званні приват-доцента Міністерством освіти та культів Австро-Угорщини. Лише за цих

умов і наявності вакансії відкривався шлях до науково-педагогічної кар'єри в університеті.

Однак ряд обставин і серед них насамперед матеріально-фінансова незабезпеченість (“Ся справа фінансова, то “камень преткновения” для мене з огляду на ціль, до якої я готовлюся”¹⁹), відмова у стипендії призвели до пошуків більш певного у матеріальному плані місця роботи. Так М. Кордуба опинився у Чернівцях.

Вибір міста не був випадковим. Чернівці — університетське місто з 1875 р., і ця обставина мала неабияке значення для людини, яка пов'язувала долю з наукою. Однак Чернівецький університет навіть формально — на відміну від Львівського — не був двомовним. Це був німецькомовний університет, який мав кілька українських кафедр. Частка студентів-українців у 1912—1913 рр. сягала 25 %. Професорсько-викладацький склад був багатонаціональним з перевагою німців. Анонімний публіцист зазначав, що сенат Чернівецького університету майже виключно складається з “людей чужих по походженню і народности, які свій побут на Буковині вважають немилим етапом у своїй дальшій науковій кар'єрі, а доля місцевої української, волоської і жидівської молоді їх зовсім не обходить”²⁰.

У Чернівцях М. Кордуба входить до гурту ліберальної української генерації, яскравими представниками якої були Василь Сімович, Остап Луцький, Платон Лушпинський, Зенон Кузеля та ін. До них приїздив Богдан Лепкий, їм сприяла Ольга Кобилянська²¹. За поглядами вони належали до “соборницького кола” української інтелігенції Буковини, намагалися вивести трактування українського руху за межі суто регіонального сприйняття його проблем. На Буковині цей “автохтонізм” проявився у так званій “буковинській війні”, що йшла під гаслом “Буковина — для буковинців” й спрямовувалася на витіснення галичан з місцевого національного проводу. На противагу цій вузькопровінційній позиції вони пропагували ідею солідаризму українських земель, брали участь у загальнонаціональних культурних та наукових інституціях.

З іншого боку, ця група буковинської інтелігенції цілком адекватна тодішній культурній ситуації у Чернівцях. Завдяки володінню на професійному рівні німецькою мовою вони гідно репрезентували українство “поміж німцями в Чернівцях, що були дуже впливовою групою населення, і разом із знімечиними жидами надавали німецького вигляду торгівлі та промислові міста”²².

У Чернівцях М. Кордуба продовжує працювати для “Записок НТШ”, але підготовка “Оглядів західноєвропейської літератури...” пригальмувалась, оскільки бібліотека Чернівецького університету хоча й була дуже багата своїми фондами, але не отримувала чеської і сербської історичної періодики.

Ідея габілітації, можливі варіанти отримання спеціальної стипендії для здійснення наукових досліджень у архівах часто є предметом обговорення у листах М. Кордуби до М. Грушевського, надісланих з Чернівців. “Впрочім, хотілося б по іспиті (мова йде про державний іспит на право викладання у гімназії) податись о стипендію для підготовки габілітаційної роботи, може удасться мені тут, у проф. Кайндля, перевести свій давній план, до якого Ви мене заохочували”²³. Йдеться про спеціалізацію у галузі австрійської історії через розробку слов'яно-давньоруської проблематики.

Тим часом з'являється нагода брати участь у створенні та розгортанні діяльності Українського історичного товариства в Чернівцях. Ініціатор заснування Товариства і його перший голова професор кафедри історії Східної Європи у Чернівецькому університеті В. Мількович запросив

М. Кордубу на установчі збори Товариства як члена-фундатора. Мирон Кордуба був обраний скарбником Товариства.

На час заснування Українське історичне товариство налічувало 30 осіб. Його членами були професори та студенти Чернівецького університету, викладачі гімназій. Метою Товариства було згуртувати на основі наукових зацікавлень українську інтелігенцію міста. Це було вельми актуальне завдання, оскільки у Чернівцях у 1901 р. діяло 18 наукових товариств²⁴. Вони організовувалися не лише за галузевим принципом, відповідно до якого працювали товариства по вивченню юридичних й суспільно-політичних наук, філія Віденського географічного товариства²⁵ та інші товариства, а й згідно з принципами культурно-національної автономії — за національною приналежністю своїх членів. Українське історичне товариство мало намір досліджувати історію й етнографію Буковини, опікуватися православними архітектурними пам'ятками.

Субсидій на видання доповідей Товариство на початку своєї діяльності не отримувало. Тому М. Кордуба запропонував, попередньо проконсультувавшись з М. Грушевським, друкувати праці членів Чернівецького товариства у виданнях НТШ, що певний час і практикувалося. Так, 5 листопада 1902 р. М. Грушевський повідомляв Осипу Маковею, що отримав його статтю, апробовану в Історичному товаристві Чернівців. “З огляду, що вона спрепозована, як філологічна, мушу передати її председателеви філологічної секції, тобто д. Колесі, а від нього буде залежати виділення референта і т. п. Замітку, що вона походить з Вашого товариства, дам радо й буду давати надалі”, — згоджувався на співробітництво двох товариств голова НТШ²⁶. Ішлося про статтю О. Маковея “Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський)”.

У січні 1903 р. М. Грушевський повідомляв у Чернівці, що отримав статтю М. Кордуби, й вона також приймається до друку у “Записках НТШ”²⁷. Однак стаття була надрукована не у “Записках”, а у “Літературно-науковому вістнику”. При публікації зазначалося, що стаття підготовлена на основі реферату, виголошеного в Українському історичному товаристві у Чернівцях²⁸. Тема даної розвідки змушує пригадати його захоплення у Відні лекціями з історії християнства професора Гатерлінда.

Участь М. Кордуби в Українському історичному товаристві розширила коло його наукових інтересів, до них додалася буковинська краєзнавча тематика. Він відгукнувся на пропозицію В. Мільковича зайнятися складанням історичних ґрунтових (географічних) карт й, спираючись на них, вести дослідження історії краю. Особлива увага мала звертатися на назви парцел (земельних наділів), лісів, пагорбів, річок й потоків (ручаїв) на Буковині. Товариство мало розробити методику цих дослідів, залучити до обстежень місцеву інтелігенцію, насамперед учителів, картографічно закріпити результати експедиційної праці.

Влітку 1902 р. В. Мількович зробив спеціальну доповідь про використання картографічних методів в історичних дослідженнях і тоді ж запропонував М. Кордубі поїхати до Ляйпцігу для ознайомлення з діяльністю Історично-картографічного інституту тамтешнього університету. Товариство не мало коштів на відрядження Мирона Кордуби і його голова радив звернутись у Міністерство освіти Австро-Угорщини з проханням про надання відповідної допомоги. Даних стосовно того, чи відбулася ця поїздка, ми не маємо, але добре відомо, що М. Кордуба став збирачем і дослідником української топонімії з чернівецьких часів і роль В. Мільковича тут незаперечна. Певне значення мало й те, що М. Кордуба викладав у гімназії, окрім історії, ще й географію.

Перші результати експедиційних дослідів слов'янських топонімів Буковини М. Кордуба виклав у брошурі “Найдавніші оселі на Буковині” (1905). Під час експедицій 1912—1914 рр. він намагався засобами топонімії віднайти на Буковині сліди літописного міста Хмелева. Топонімічні дослідження М. Кордуби мали важливе значення, оскільки вони спростовували твердження іншого буковинського історика — Йона Ністора, який стверджував, що румуни є єдиним автохтонним населенням Буковини, а українці на Буковині — це вигадка австрійців, які винайшли тут українську націю після 1848 р.²⁹

Згодом М. Кордуба не раз згадував про свої буковинські дослідження як початок тривалого захоплення історичною топонімією. “Призбирав в останніх роках перед війною дещо топографічного матеріалу з буковинської України”, — зазначав учений на Конгресі істориків, що відбувся в 1927 р. Після закінчення Першої світової війни М. Кордуба продовжив топонімічні дослідження у Галичині. На засіданні Історично-філософської секції НТШ у лютому 1920 р. він представив план історично-географічного словника Буковини й Галичини. Складений ним Квестіонар (запитальник) та поради збирачам автентичних, народних назв місцевостей був надрукований у галицькій періодиці.

Свій виступ на Конгресі істориків Східної Європи у Варшаві М. Кордуба присвятив обґрунтуванню значення топографічних назв для історико-наукових досліджень. У доповіді він окреслив стан досліджень даного напрямку у Західній Європі, відзначив успіхи вчених Німеччини та Швейцарії, де дана галузь мала спеціальні інституції та часописи, обґрунтував актуальність досліджень такого напрямку у слов'янських державах, запропонував видавати спеціальний журнал. Доповідь українського вченого викликала зацікавлення, його пропозиції були внесені у програму діяльності утвореної Федерації істориків Східної Європи й слов'янства як завдання на перспективу. Цією інформацією він поділився з М. Грушевським³⁰, який попросив його зробити повідомлення для часопису Українського наукового товариства у Києві — “Україна”³¹. Авторський оригінал замітки зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

У серпні 1927 р. М. Кордуба просить М. Грушевського дізнатися, “чи хто на Придніпровській Україні збирав топографічні назви з уст народу і то не тільки назв осель, але й т. зв. межових навз — піль, лісів, горбів, долин і т. д.” Аналогічну інформацію він просить дати стосовно праць російських дослідників у даній галузі. Кордуба хотів впевнитися й перевірити свої висновки стосовно того, що дана галузь обділена увагою українських учених. Маючи намір зрушити справу, він висловлює готовність виступити на святі вшанування пам'яті Михайла Максимовича з доповіддю “Максимович як перший український ономастик”³².

М. Кордуба критично оцінював історично-джерельний потенціал офіційної топонімії, зазначав, що урядові назви, зафіксовані у різних службових покажчиках, спеціальних і генеральних картах, не відбивають автентичних народних назв. Вони є покалічені на польський лад у Галичині, румунський або німецький — на Буковині, мадярський — на Закарпатті, російський — на Східноукраїнському підсонні. Збереглися його рукописні матеріали до географічного словника Буковини й Галичини, які включають виписки назв населених пунктів та їх окремих частин, карти населених пунктів і повітів, опублікована низка праць методично-рекомендаційного та краєзнавчого характеру з питань національної топонімії³³.

Отже, розпочате М. Кордубою у Чернівцях опрацювання буковинських топонімічних досліджень обернулося низкою розвідок, виступів й пропозицій на рівні міжнародних наукових форумів. Учений розширив ареал досліджень, виніс проблему на широкий загаль наукового співтовариства.

Не без впливу Українського історичного товариства у Чернівцях Мирон Кордуба почав працювати над історією Буковини. З буковинською темою він виступив у збірнику, виданому на честь М. Грушевського його учнями³⁴. У відповідь на запрошення підготувати статтю він писав, що радий та вважає за обов'язок брати участь у задуманій справі, але, “на жаль, немає під рукою нічого готового з тих річей, які надавалися би до збірки й прийдеться писати *ad hoc*” і тому просив залишити для нього 1,5–2 аркуші друку. “Надіюся на основі зібраного матеріалу зладити до січня 1905 р. розвідку з буковинської історії”. Рукопис статті до збірки був посланий на початку травня³⁵.

У 1906 р. вийшла його “Ілюстрована історія Буковини”, прикрашена 12 ілюстраціями. Історія краю викладена автором у зв'язку з історичною долею всього українського народу від найдавніших часів до початку ХХ ст. Для Буковини, що вже була об'єктом різних національних історіографій, такий підхід мав особливе значення. Популярна за стилем “Ілюстрована історія Буковини” заповнювала вільну українську нішу у читацькій аудиторії багатомовної Буковини. Як хронологічно суцільний твір з історії краю, дане науково-популярне видання було визнане корисним підручником для українських шкіл. Книга отримала схвальні відгуки наукової громадськості. С. Томашівський зазначав, що книга суголосна результатам найновіших досліджень національної історії³⁶.

Отже, у чернівецький період М. Кордуба долучився до участі ще в одній науковій інституції, не припиняючи, звичайно, роботи в НТШ. З часом його діяльність в НТШ отримувала дещо інший характер. По-перше, з 1903 р. він на підставі наукового доробку увійшов до Товариства як його дійсний член. По-друге, підключився до підготовки видання “Корпусу матеріалів до історії козаччини”, запроектованого М. Грушевським 1905 р. У проблемі української козаччини М. Кордуба виокремив для власного дослідження дипломатичні відносини держави Б. Хмельницького.

На той же час припадає опрацювання ним габілітаційної теми, присвяченої польсько-семигородським відносинам у середині XVII ст. Отримавши нарешті стипендію, учений приступив до роботи в архівах. Кордуба працював у архівних закладах та бібліотеках Відня, Москви, Кракова, Львова. Найбільше його цікавили документи про контакти Богдана Хмельницького із Семигородським князем Юрієм II Ракоці. “Матеріал до Ракоція тут такий великий, що прийдеться остатися до кінця марта”, — писав він Степану Томашевському з Відня 18 січня 1907 р., який також певний час досліджував козаччину³⁷. Дослідник ділився з колегою планами щодо подальших пошуків у архівах Румунії, Угорщини та Росії. Цікавими є його листи з Москви, в яких він сповіщав зацікавленому колезі, що “найшов незнані досі акти до зносин Ракоція з царем Олексієм Михайловичем, важні до козаччини з останніх місяців перед смертю Хмельницького”, ділився враженнями від умов праці у московських бібліотеках та архівах. “Зітхаю за вигідними умовами наукової роботи, якими користувався у Відні, але дарма...”, — писав він колезі й пояснював, що роботі заважає урізаний час роботи архіву, велика кількість свят, яких “у нас зовсім не обходять”, через що кількість робочих днів скорочується з 6 до 3–4. “Тому тут постулять 8-годинної праці немислимий до переведення — й ка-

жу отверто мимо своїх ес-декських переконань”, — з добрим гумором передавав він неспішну московську атмосферу³⁸. Разом з тим у цих “скаргах” відчутне невдоволення кожного дослідника, яке чергується з радістю відкриття нових джерел.

Істориків довелося виконати дуже копітку роботи, а саме: опрацювати матеріали, писані латинською, німецькою, італійською, французькою, польською, російською мовами³⁹. Зібраних документів виявилось так багато, що при їх виданні окремим томом — під колекцію М. Кордуби відводився XII том “Жерел...” — дослідник мусів тексти актів подавати у скороченому вигляді, а зміст менш важливих — передати своїми словами. “Без скорочення й вибору, — писав він, пояснюючи ситуацію, — прийшлося б товариству видати книгу чи не у шестеро більшу. При незмінній науковій вартості видання”⁴⁰.

За результатами тривалої й копіткої археографічної роботи М. Кордуба 1911 р. увійшов до складу Археографічної комісії НТШ, а після смерті О. Барвінського, який деякий час був її головою, очолив цю комісію⁴¹.

У період Першої світової війни, драматичні події якої загрожували знищенням культурно-інституційних набутків української інтелігенції у Галичині, М. Кордуба відновив традицію дієвої підтримки Науковим товариством ім. Шевченка справи українського університету у Львові, зокрема практику підготовки спільних меморандумів від НТШ й українських депутатів Віденського парламенту на адресу уряду. Оскільки у довоєнний час цісарський уряд проектував розгляд справи українського університету щонайпізніше у жовтні 1916 р., М. Кордуба у березні того ж року на засіданні Товариства запропонував текст Меморандуму НТШ до Міністерства освіти у даній справі. Після засідання передав його до друку, щоб, відбуваючи до Відня у своїх справах, завезти його у Міністерство⁴². У 1923 р. М. Кордуба очолив Історично-філософічну секцію НТШ⁴³, яка хоч і була ослаблена після війни у силу різних причин, але лишалася ведучою у Товаристві.

М. Кордуба мав шанс співпрацювати ще в одній українській науковій інституції — Українському науковому товаристві, створеному в Києві 1907 р. 5 вересня 1908 р. М. Грушевський рекомендував його кандидатом у члени УНТ⁴⁴. Однак членом цього Товариства він не став. Принаймні, у списках членів, які друкувалися у “Хроніці” “Записок УНТ” і містяться у рукописних протоколах Товариства, його прізвище відсутнє. Проте з діяльності УНТ він був обізнаний й інформував про неї науковців та громадськість Буковини. Так, в огляді найважливіших подій національно-культурного руху за 1912 р. він писав, що 28 січня 1912 р. у Києві відбулися Загальні збори Українського наукового товариства, яке гуртує наукові сили України, видає наукові праці українською мовою⁴⁵. “Записки” київського УНТ він вважав за необхідне реферувати (поряд з виданнями НТШ та працями М. Грушевського) для австрійських історичних журналів. Про цей намір він писав М. Грушевському й сповіщав, що не має змоги у Чернівцях дістати “Записки” УНТ⁴⁶. Ухвала про відсилку “Записок” УНТ до бібліотеки Чернівецького університету (аналогічні рішення були прийняті щодо відправки даного наукового часопису до Львівського, Московського та інших університетів) була прийнята Радою Товариства ще у квітні 1909 р., але, очевидно, не одразу виконувалася. Перші десять книг “Записок” УНТ збереглися в університетській бібліотеці Чернівців до наших днів.

Кордуба разом з іншими вченими був запрошений М. Грушевським до співпраці в установах ВУАН, увійшов до Археографічної комісії (1926) та установ Історичної секції (1928) ВУАН у Києві. Продовжував підтриму-

вати листування з М. Грушевським, стержнем якого були питання пересилки копій історичних документів, потрібних М. Грушевському для “Історії України-Руси”, та співробітництва в “Україні”. У жовтні—листопаді 1927 р. М. Кордуба разом з К. Студинським, Ф. Колесою й О. Макарушкою репрезентував НТШ на відзначенні у Києві 100-річчя з часу виходу збірки українських пісень Михайла Максимовича. “Писав Кордуба, що рад би прийхати з рефератом про Максимовича, я думаю було б добре?”⁴⁷, — радився М. Грушевський з К. Студинським — тодішнім головою НТШ — стосовно представництва від НТШ на урочистостях, трактованих як столітній ювілей української науки.

У березні 1928 р. М. Кордуба представляв НТШ на заходах, присвячених пам’яті В. Антонович. Його приїзду в Київ, як свідчать листи М. Грушевського до К. Студинського, М. Грушевський був радий. “Я рад, що плян післати Кордубу представником на поминки Антоновича Вам подобається. Поминки будуть 25 березня... Я писав Кордубі просячи, щоб прийхав з рефератом. Тут буде кілька, але хотілось би, щоб був галицький”⁴⁸. Іншим разом “Кордуба писав, що повернув щасливо (мається на увазі перетин кордону. — З. З.). Пише, що задоволений з побуту тут...”⁴⁹. З часу відвідин Києва збереглася фотографія М. Кордуби з М. Грушевським, К. Мельник-Антонович, Й. Гермайзе, Д. Яворницьким та ін.

Упродовж 1927—1929 рр. у відновленій з 1924 р. М. Грушевським “Україні” — органі Історичної секції УНТ та Історичної секції ВУАН надруковані стаття М. Кордуби про зв’язки В. Антоновича з Галичиною, рецензії на праці польського історика М. Бобжинського, працю про карпаторуські назви місцевостей (Д.А. Петрова), що вийшла у Празі, та згадувана замітка про Конгрес істориків у Варшаві. Отже, автор насичував простір історичної науки в Україні оригінальною інформацією.

У 20—30-ті рр. М. Кордуба був членом численних наукових установ і товариств, які діяли у Польщі та інших країнах. З 1925 р. — член трьох Варшавських товариств історичного характеру, Інституту громадознавства й Українського історично-філологічного товариства у Празі. В травні 1939 р. був обраний почесним членом Українського наукового інституту у Варшаві⁵⁰. Це засвідчує визнання науковим співтовариством вкладу М. Кордуби в історичну науку, вказує на співмірність його власних наукових інтересів і досліджень з перебігом наукового життя у різних галузевих, регіональних, національних “нішах” історичної науки.

Успішним був для М. Кордуби рубіж 20—30-х рр. Як уже зазначалося, влітку 1927 р. він брав участь у Конгресі істориків, скликаному у Варшаві Польським історичним товариством. Головою товариства тривалий час був авторитетний історик, дослідник європейського середньовіччя і польсько-українських стосунків Марцелій Гандельсман (1882—1945). Учений знаменитий ще і тим, що розробляв теоретичні засади історичної науки. Його методологічний посібник “Історика” (1921 р.) понад піввіку слугував добрим порадином для молодих істориків Польщі⁵¹. З його ініціати-ви був скликаний форум славістів. Наприкінці червня 1927 р. до Варшави прибуло 150 учених, які представляли університетські кафедри, наукові товариства, редакції історичних журналів. М. Кордуба разом з Іваном Крип’якевичем були делеговані від НТШ⁵².

Хто ж конкретно на той час зберіг зацікавлення до поширених напередодні війни слов’янських студій? Аналізуючи склад делегатів, М. Кордуба зазначив, що, окрім значної кількості слов’янських учених, серед яких переважали поляки та чехи, дуже поважна числом й добором наукових сил була німецька делегація. Британських славістів представляв

професор лондонської Школи слов'янських студій Л.-С. Вортон. Від Франції не було жодного представника, попри те, що у Сорбонні діяв Інститут слов'янознавства, який у довоєнний час мав претензії на першість, конкуруючи з Віднем у галузі слов'янських досліджень. У Конгресі брали участь історики російської та української еміграції. Останню представляли Іван Огієнко і Роман Смаль-Стоцький. Доповіді робилися рідною або французькою мовами. М. Кордуба та І. Крип'якевич читали доповіді українською⁵³. На Конгресі утворилася Федерація історичних товариств Східної Європи, було вироблено її статут й обрано Виконавчу комісію, до складу якої ввійшов і М. Кордуба. Так він став представляти інтереси української історичної науки у міжнародній науковій інституції європейського формату.

Мета утвореної Федерації — пропагувати ідею Східної Європи як великого історично-культурного регіону, межі якого окреслювалися тоді “від східних кордонів Німеччини та Італії до українських земель і європейських кордонів Росії”. Видається, що увага новоствореної наукової асоціації до історичної проблематики даного регіону стимулювалася не лише геополітичними змінами, але й спробою перебрати на себе ті дослідницькі функції й наукові традиції, які на цих теренах виконували знамениті кафедри історії Східної Європи, які діяли у багатьох університетах Австро-Угорщини. Принагідно зауважимо, що кафедра історії Східної Європи у Львівському університеті у 1920-х рр. була закрита.

Феноменальним є факт, що утворене тоді об'єднання істориків діє й нині. Теперішня “Федерація інститутів історії Центрально-Східної Європи”, очолювана люблінським професором Єжи Клочовським, провела семінар “Кордони і зміни національних територій у Центрально-Східній Європі на прикладі чотирьох сусідніх країн — Білорусі, Литви, Польщі, України”. Він пройшов у рамках XIX Міжнародного конгресу істориків (Осло, серпень 2000 р.). У його роботі брав участь український академік Я. Ісаєвич⁵⁴.

З січня 1929 р. до 1940 р. М. Кордуба працював у Варшавському університеті спочатку професором східноєвропейської історії, а з вересня 1937 р. — професором історії України, брав участь у Міжнародних історичних конгресах — VII (Варшава, 1933 р.) та VIII (Цюрих, 1938 р.)⁵⁵. Учений представляв на цих форумах істориків НТШ. 31 травня 1937 р. Товариство відправило листа у Цюрих з повідомленням про приїзд М. Кордуби, а згодом українська преса Львова писала про успішний виступ вченого на конгресі.

З вересня 1944 р. М. Кордуба — професор історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка, завідуючий кафедрою історії південних і західних слов'ян⁵⁶. Однак працювати в *Alma mater* випало недовго. Під час роботи у читальному залі академічної бібліотеки у М. Кордуби стався інсульт, і 2 травня 1947 р. він помер.

Отже, усі періоди наукової праці М. Кордуби (а їх можна виділяти за різними прикметами — місцем проживання, віхами розгортання науково-педагогічної кар'єри, різкими перепадами політичних подій, які міняли світ, а відтак і долю людей) пов'язані з участю у наукових асоціаціях і найперше у суто українських: Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, Українському історичному товаристві у Чернівцях, Українському науковому товаристві у Києві, Українському історико-філологічному товаристві у Празі. Репрезентантом української історичної науки він був у численних польських наукових товариствах, міжнародних асоціаціях та наукових форумах істориків Європи.

Зі студентських часів і перших наукових публікацій (у “Записках НТШ”, австрійських та польських історичних виданнях) історик

М. Кордуба перебував у силовому полі національного й європейського наукових співтовариств.

Питання про те, яким істориком був М. Кордуба у гносеологічно-методологічному вимірі, який етос у науці він сповідував, потребують спеціальних досліджень, джерелами яких має бути вся творча спадщина вченого та відгуки на неї його сучасників⁵⁷. До характеристик постаті вченого, які подали О. Прицак (“Він був істориком того типу, що надає великого значення роботі в архіві...”⁵⁸) та Я. Дашкевич (“Мирон Кордуба був людиною сміливою і не йшов легко на компроміси [...]. В наукових дискусіях професор був твердим і різким”⁵⁹), додамо, що він був універсальним, “багатопроблемним” істориком. Учений — бажав того, чи ні — рефлексував на недовершеність української історіографії (звідси такий широкий тематичний й дисциплінарний діапазон його публікацій), прагнув до певної “наочної” доказовості, вибудови відеоряду (ілюстровані дослідження про українські писанки, топонімічні, історико-географічні, демографічно-картографічні дослідження з “осельництва”, державних кордонів та ін.) як додаткового аргументу окремішності українського народу, його історії та культури.

Історик М. Кордубі притаманний науковий пуризм, який підпирався не лише рисами його вдачі. Він належав до кола перших українських істориків модерної доби, які своєю працею творили “необхідну” критичну масу, здатну відділити — у сприйнятті ситуації — українську історіографію від любительського історіописання. Їх звичному, унормованому просуванню в науці заважало надто багато обставин, фільтрів, стереотипів, якими захищав себе науковий офіціоз по обидва боки кордону. Ті, кому, як М. Кордубі, вдалося ціною копіткої праці утвердитись у науці, інтегруватись у різноманітні й різнорівневі наукові асоціації — від регіональних до європейських й світових — на що, зрештою, йшло все життя, гостро відчували відповідальність, притаманну професіоналам. Ці зауваги — пересторога від сприйняття постаті Мирона Кордуби як “структурного гвинтика” наукових товариств. Таким він не був.

⁵⁷ П о т у л ь н и ц ь к и й В. Огляд фондів україніки архівів і бібліотек Відня // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX — початку XX ст. — Київ—Чернівці, 1999. — С. 64, 65.

⁵⁸ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 5.

⁵⁹ Загальний огляд листування двох учених здійснив О. Купчинський. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя // Український історик. — 1996. — Ч. 21—24. — С. 128—131; Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. — Львів, 1999. — С. 177—185.

⁶⁰ П р и ц а к О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. — 1990. — С. 145.

⁶¹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 59, 77 зв.

⁶² С е р к і з Я. Плугатар національної історії // За вільну Україну. — 1994. — 10 лют.

⁶³ К о р д у б а М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (Особисті спомини) // Вістник Союзу визволення України. — 1916. — Ч. 128. — С. 795 (Тут і далі у всіх цитованих матеріалах зберігається лексика авторського тексту).

⁶⁴ Д о м б р о в с ь к и й О. Традиції школи Михайла Грушевського у Львівському НТШ в 1930-х роках // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій. — С. 223.

⁶⁵ Запис засідань конференції “Михайло Грушевський і Львівська історична школа” // Там само. — С. 298.

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 371, арк. 70; ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 142 зв.

- ¹¹ К о р д у б а М. Назв. праця. — С. 795.
- ¹² Хто такий сучасний український критик? // День. — 2002. — 21 березня.
- ¹³ Підрахунки автора за “Записками НТШ”.
- ¹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 136, 137.
- ¹⁵ Листування І. Франка й М. Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові // Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. — К., 1928. — Т. 1. — С. 378.
- ¹⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 19 зв.
- ¹⁷ У деяких публікаціях допущені неточності стосовно чернівецького періоду М. Кордуби. Інколи стверджують, що він був професором Чернівецького університету, або начебто у 1901 р. переїхав з Чернівців до Львова.
- ¹⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 19.
- ¹⁹ Там само, арк. 59.
- ²⁰ Занепад гімназій // Україна. Демократична часопись. — Чернівці, 1914. — Ч. 5—6. — С. 9.
- ²¹ Смоль-Соцький Р. Спогади про Зенона Кузеля // Записки НТШ. — 1962. — Т. CLXIX. — С. 45.
- ²² Там само.
- ²³ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 89-зв.
- ²⁴ Товариства на Буковині // Буковина. — 1903. — Ч. 135.
- ²⁵ Державний архів Чернівецької області, ф. 3, оп. 1, спр. 10626, арк. 1; оп. 2, спр. 18254, арк. 1—4 та ін.
- ²⁶ Листування Михайла Грушевського. — Серія: Епістолярні джерела грушевсько-знавства. — К., 1997. — Т. 1. — С. 128.
- ²⁷ Там само. — С. 129.
- ²⁸ К о р д у б а М. Біблія в освітленні найновіших вавилонських розкопів (Реферат відчитаний на II загальних зборах історичного товариства в Чернівцях) // Літературно-науковий вістник. — 1903. — Т. 21. — Ч. II. — С. 179—190.
- ²⁹ Чернівецький університет. 1875—1995; Сторінки історії. — Чернівці, 1995. — С. 58.
- ³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 1, 4.
- ³¹ К о р д у б а М. Конференція істориків у Варшаві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 196—199.
- ³² ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 7, 4.
- ³³ К о р д у б а М. Земля свідок минулого: Географічні назви як історичне жерело, Львів, 1924. — 14 с.; Потреба організації збирання географічних назв. — Париж, 1928. — 7 с.; Максимович і перші досліді над українськими географічними назвами // Записки НТШ. — 1927. — Т. 149. — С. 1—8; Що кажуть нам назви осель. — Львів, 1938. — 22 с. та ін.
- ³⁴ К о р д у б а М. Молдавсько-польська границя на Покутті до смерті Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894—1904). — Львів, 1906. — С. 158—184.
- ³⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2274, арк. 96, 95.
- ³⁶ Там само, ф. 401, оп. 1, спр. 110, арк. 126.
- ³⁷ Там само, ф. 368, оп. 1, спр. 170, арк. 14.
- ³⁸ Там само, арк. 15, 15-зв.
- ³⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 131; ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2274, арк. 101 102.
- ⁴⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 131-зв.
- ⁴¹ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 4.
- ⁴² Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871—1989) / Упорд. Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець, Д. Пельц, А. Сисецький. — Львів, 1989. — С. 288.
- ⁴³ П р і ц а к О. Назв. праця. — С. 145.
- ⁴⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. X, спр. 32919, арк. 9-зв.
- ⁴⁵ К о р д у б а М. Огляд важніших подій в 1912 р. (по кінець вересня) // Календар на звичайний рік 1913. — Чернівці, 1912. — С. 104.
- ⁴⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 116.
- ⁴⁷ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894—1932). — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 213.
- ⁴⁸ Там само. — С. 219.
- ⁴⁹ Там само. — С. 223.
- ⁵⁰ П р і ц а к О. Назв. праця. — С. 145.
- ⁵¹ З а ш к і л ь н я к Л. Методологія історії від давнини до сучасності. — Львів, 1999. — С. 149.

⁵² К о р д у б а М. Конференція істориків у Варшаві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 198.

⁵³ Там само. — С. 197.

⁵⁴ І с а є в и ч Я. Д. XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло // Укр. іст. журн. — 2001. — № 1. — С. 160.

⁵⁵ П р і ц а к О. Назв. праця. — С. 145.

⁵⁶ Ф е д о р і в І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX — перша половина XX ст.). — Тернопіль, 2001. — С. 111.

⁵⁷ Див. рецензії С. Томашівського на “Ілюстровану історію Буковини”, З. Кузелі — на статтю про І. Мазепу, матеріали дискусії навколо статті “Найважливіший момент в історії України”, яка спровокувала 21 публікацію у періодиці, кілька разів обговорювалася в Українському історико-філологічному товаристві у Празі // Д а н и л е н к о В. М., Д о б р ж а н с ь к и й О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. — Київ; Чернівці, 1996. — С. 165.

⁵⁸ П р і ц а к О. Назв. праця. — С. 144.

⁵⁹ Д а ш к е в и ч Я. Мирон Кордуба зблизка // Пам’ять століть. — 2001. — № 6. — С. 116.

